

A LUDAS MATYI KÖLTŐJE

Idén van második születési centenáriuma *Fazekas Mihálynak*, tavaly volt 150 éve annak, hogy fő műve, a Ludas Matyi nyomtatásban napvilágot látott. Két ok is, hogy megemlékezzünk a költőről, akit a „plebejus népiesség” egyik legelső megszólaltatójaként tart nyilván irodalmunk története.

Életének első szakasza csupa viszontagság. A debreceni ősi kollégiumnak, szülei tiltakozása ellenére — apja jómódú gyógykovács: afféle állatorvos volt —, tanulmányai befejezése nélkül, 16 éves korában háttal fordít és fölcsap közhuszárnak. Bejárja a birodalom garnizonjait, hadakozik a török háborúban és egyéb csatákban, míg 1790-ben hadnaggyá, 1796-ban főhadnaggyá léptetik elő. Közben meghalnak szülei, leánytestvérei pedig férjhez mennek. A 30 esztendő „főhadnagy úr” váratlanul nyugállományba helyeztetni magát s hazatér szülővárosába: szőlőt vásárol az Érmelléken, házat a főutcán és földet a város határában. S most kezdődik meg *Fazekas Mihály* második, talán igazi élete: az író, a kertészkedő derék polgár és hazafi, akit *Csokonai* így köszönt s egyúttal jellemez is versében:

*Kerek hajnal sugároddal
Küllőzd meg a fél eget,
S mulólagszín sáfrányoddal
Szezd bé a kék felleget...
Süss druszámnak, barátomnak,
Két szemére édesen,
S babonázd le az álomnak
Mákját rólok csendesen.*

.....

*Mondd meg néki, hogy kertjébe
Régóta kívánkozom,
Hol a természet ölébe
S az övébe nyugoszom.
Mondd meg néki, hogy pattantom
Hüromat már öfelé.
Ah mert — ah! magános lantom
Drágább névvel zenghet-é?
Mondd meg — de már — már jól látom
Már itt van — már látom őt, —
Haj! Az én nemes barátom
Hogy használja az időt!
Ó akinek Bellónától
Magasztalva van neve,
A gögösség hagyományától
Irtózáván kertész leve.
Ó a tomboló vígságnak
Futja únszólásait,
S egy félig fejlett virágnak
Lesi biztatásait.*

.....

*Jer, barátom! Lépegessünk
Kis kertednek utáin,
S döhögés nélkül ne vessünk
Mások bolondságain.*

.....

*Jer, e répánál térdeljünk,
Jer, kacsint e tulipánt,
Jer, e töknél süvegeljünk:
Mind használ ez, s egy se bánt.*

(Főhadnagy Fazekas Úrhoz)

Együtt a két jóbarát, s körükben a többiek: a *Magyar Fűvészkönyv* társszerzője, Fazekas sógora, Diószegi Sámuel; a költő és természettudós Földi János, *Szentgyörgyi József*, *Domokos Lajos* és mindazok, akik e meghitt társaságban otthonosan érzik magukat, akik majd mind kiállanak a nyelvújítási harcokban és az arkádiai pörben is városuk mellett.

A francia felvilágosodás hatása alatt a rousseau-i gondolat: a „retournons a la nature”, a visszatérés a természethez náluk nemcsak idill, hanem tudományos törekvés is. Kertészkednek, de ugyanakkor megírják az első tudományos és rendszeres fűvészkönyvet. Csokonai megteremti a maga „ideálpóétai világát”, de ugyanolyan költői érzékenységgel — ha nem is mindig ugyanolyan tehetséggel — alkotja meg „Apróceprőségeit” Fazekas Mihály is. Az emberi jóság és szeretet, a vallásos hit és a vallások közötti teljes egyenjogúság, a szerelem és a barátság, az emberi boldogulás és a közjó, a „nyílt okosság és nemes értelem” éppen úgy tárgyai költészetének, mint az önzés, az emberi gonoszság, a tudatlanság vagy a babona elleni harc.

*... Zsendül a józan okosság,
Ami csak árnyékoz takarítgassátok előle.*

(A Debreceni Kalendárium második kiadása eleibe)

Ez a józan okosság kívánja meg a felvilágosult költőtől, hogy a munka felsőbbrendűségét hirdesse:

*Társaságunknak ne légyünk heréi,
És ne kívánjuk, hogy előnkbe szórja
Nem velünk együtt keresett vagyonját
A takarékos.*

*Munka, gondosság, ezek, amik által
Várhatunk vidám napokat napunkra,
S nem szorulunk a panaszos kenyérért
Más küszöbére.*

(A Debreceni első Kalendáriumba)

Ennek a felvilágosult magatartásnak csodálatos példáját őrzi a két változatban is reánk maradt, szinte drámába kívánckozó kis jelenet a költő életéből. A Rajna-menti harcok idején történik egy kis francia városkában. A győztes osztrák-magyar sereg bevonul a városba, s két órai szabad sarcolásra kap engedélyt. A polgárházakban sikoltozás és rémület, szanaszét az ellenállók holttestei, megrészegült katonák vandál pusztítása, megbecstelenített hajadonok segélykérése, halálhörgés és a gyász mindenütt. S e borzalmak között Fazekas főhadnagy, miként Szűcs Ist-

ván följegyzí Szabad Királyi Debreczen város történelmében: „Bemegy egy úri házhoz, s annak igen jeles könyvtára szemébe tűnván, a könyvtárból kiszemel egy jeles könyvet, asztal mellé ül, s olvas a könyv mellett addig, míg eltelik a sarc ideje, akkor a könyvet viaszteszi helyére, s meghajtva magát kifelé indul. E nemes lelki ségen elámulva, a háziúr erőnek erejével egy értékes zsebórát tukmált Fazekásra emlékül.” Egy másik följegyzés, amely közelebb állhatott a költőhöz, némi változtatással mondja el a történetet: Fazekas bemutatkozik az apának és két leányának (mennyire jobban illik ez a rokokó gavallérhoz), majd amikor a sarcolók zaja közeledik, abba hagyva az olvasást, fegyverrel áll ki az ajtó elé, s azzal távolítja el a katonákat, hogy bent a szobában a vezérkar pihen. Mind a két változathól az tűnik ki, hogy nemcsak „gáncsnélküli lovag”, hanem „szeretetre méltó ember” is (Kazinczy nevezi így Cserey Farkashoz írt levelében).

Önként megy huszárnak, kitünteti magát a csatákban, de nemes szívét mindig magával viszi. „Rajta vitéz!” című versében is erről tesz tanúságot:

*... Nyomod bé fiam a süveged jól,
S rettentő kardod magyarán markodba szorítván,
Rajta vitéz! Nagy szíved után nagy lelked azonban,
Mely a győzöttön könyörülő, nyomban kövessen.*

Ám bármennyire „nagy” volt is lelke, talán éppen a sok vér, az emberéletek pusztulása utáltatja meg vele a háborút. Napóleont a „nemzetek vérében úszkált világzsványának” nevezi. Csokonaival együtt el-lene fordul minden háborúnak:

*Már nem akar kezem ontani vért
Címerekért, se dicső nevekért,
Pálmáim s méltóságim
Ti legyetek igaz barátim!
Ti veletek
Ha lehetek,
Azt fogadom,
Egy hőságért nem adom.*

(Katonai búcsúének)

A visszavonult költő körül megnyílik a „szép világ”. Verseiben az enyelgő rokokó báj józan szemlélettel párosul. Képei szinte kézzelfoghatóak; így csak az tud látni, aki maga is benne él a természetben. A rokokó verseket annyira jellemző könyvszagúságon, mesterkélt ségen átút a természet ismerete, a fűvésztudós elemző tekintete:

*Ragyogónak láttam a napot,
Hogy láthatárra felkapott,
Fényes képe még alig volt fent,
Hogy mindjárt egy kis fellebbe ment.
Mikor a nap ekképen jó fel,
Nem marad akkor az eső el.
Forróságát a levegőnek
Régen érzem ily rekkenőnek*

.....

*Postái a terhes felhőnek,
A szelek jobban jobban jönnek.*

(Az én kis kertem)

Mint mikor a nap az ellátás szélére lejutván

*Visszatekint, s az aranygyapjas felhőknek alóla
A már barnuló erdőkre vereses arany színt
Leggyent, azzal elül, s az aranyfestést is azonnal*

A sűrűségből kibukott árnyék letörüli.

(Ugyanahhoz, ti. Amelihez)

„Az új bor” című versében még érezni a rokokó játékoságot, pajkos enyeltést (bár akad benne reális megfigyelés is bőven), ezt tükrözik szerelmi lírájának apró kis gyöngyszemei is, — de már a moldovai szépség, Ruzsánda után vágyó versei a férfisóvárgás komoly hangját ütik meg, akárcsak a szép francia lányt idéző ritmusok (Ámelihez.) Közben olyan remeklések születnek meg, mint „A kellete korán jött csendes esőhöz” című vers utolsó szakasza:

*Ess tehát kedves kis eső! Locsolgasd
A megijedt nép savanyú vetését.
Halld! Áldottnak nevez a szegénység.
Ess, kis eső, ess!*

Rokokó gavallér és felvilágosult bölcs, békeszerető filantróp és anakreoni vidámságú borissza, fűvészkedő tudós és nemes jóbarát Fazekas — mindez azonban együttvéve sem magyarázza meg a legnagyobb magyar komikus elbeszélések egyikének, a *Ludas Matyinak* keletkezését.

Mennyit kutattak forrásai után — hiába! A francia mesék távoliak (bár olvashatók belőlük), a vándor témák útja pedig kiszámíthatatlan. Mert vándortéma a póruljárt úr és a bosszúálló parasztleány története is. A remekmű lényege azonban éppen abban áll, hogy mindent magába tud szippantani anélkül, hogy utánczóvá válnék, s jelentéktelen, annyi kézen-közön átszivárgott, szinte közkinccsnek nevezhető történetkét is bele tud emelni az örökkévalóságba. Gondoljunk csak *Shakespeare-re* és *Molière-re* vagy ha éppen úgy tetszik, napjaink drámaírójára, *Brecht-re*.

1815-ben jelent meg a Ludas Matvi Bécsben *Kerekes Ferenc* egyetemi hallgató kiadásában és előszavával (*Kerekesből* később neves debreceni professzor lett), a költő tudta nélkül, nem kis bosszúságára. Ma sem tudjuk, miért, de éppen a megjelenés előtt vette kézbe Fazekas tíz éve porosodó *Ludas Matviját* s átdolgozta. „Egy különös környüállás — írja levelében *Kerekes Ferencnek* — 1814-ben eszembe juttatta, hogy van még egy neveletlen fíjam, a Matvi. Őtet tehát akkor, csak azért, hogy ha életben talál maradni, holtom után becstelenségemre ne legyen, amint tudtam, körül nyalogattam.” Bosszanthatta tehát, hogy a mű fészületlen formájában jelent meg, úgy ahogy kezéből kikerült, ahogy kézírásos másolatban kézről kézre járt, s ahogy később is megjelent a ponyván. Alkotójától függetlenül lett népszerű mese és népszínmű, operett és táncjáték, bábszínmű és példázat a Ludas Matvi. A szerző által átdolgozott kiadás 1817-ben jelent meg, a hivatalos kiadások már ennek alapján készülnek (az első hét évtizedben több mint tizenkét kiadás!). A későbbieket nehezebb nyomon követni, hiszen régen átvették már tankönyveink is, ma pedig már sok százazres példányban forog közkézen Fazekas remekműve.

Remekmű ritkán születik: tehetség és korszellem nagyszerű találkozása, tartalom és forma egybeötvöződése és még sok minden kell hozzá.

Kerekes Ferenc bécsi egyetemi hallgató helyesen összegezte verses Előljáró beszédében a Ludas Matyi értékeit. Rövidebben, találóbban ma se tudnók jellemezni:

... nekem a sok
Körmönfont magyaros szólás formája, meg a nagy
Könnyűség, elmés lelemény, természeti festés,
Mélyek ezen kisdéd munkát kedveltetik, egybe
Úgy megtetszetek, s egyszersmind Döbrögi úrnak
Példátlan példás megjobbulása is...

Ha még ehhez hozzá vesszük, amit a formáról mond, akkor teljes a mű értékelése:

... még Marci kanászt is
Aki nagy A-t se tanult soha, sokszor majd megütötte
A gutá, úgy röhögött: „No ilyet soha gazduram — úgymond —
Még a hetvenedik nagyapámnak lelke se hallott,
Be furcsán perdül; pedig a sor vége nem úgy megy,
Mint a nótában szokták.”

Fazekas „eredeti magyar regének” nevezi költeményét, s nincs semmi okunk sem kételkedni szavaiban. Persze nem abban az értelemben áll ez, amint irodalomtörténészeink gondolták, hogy a magyar mesekincsből merített volna Fazekas. Semmi nyoma annak, hogy akárcsak „Ludas” név formájában is szerepelt volna mesekincsünkben a történet. A „ludas” kifejezésre ugyan utal maga Fazekas is (némi kacsintással talán, mint több más helyen):

Hogy pedig ez nem más földön, hanem a mi hazánkban
Történt, az bizonyos: megtetszik az akkor törvény-
Tévők gondjából, kik az ő csúfjára, örökre
Feljegyzék a nagy törvénykönyvben, hogy az olyan
Rossz úton járó kutya fog, mint a mi Matyink volt,
Ludasnak neveződjön: ez hát nem pusztá találmány.

Ez az utalás azonban csak annyit jelent, hogy költőnk ügyes leleménnyel kapcsolja össze a „ludas” szó „bűnös”, „tettes” jelentését Matyink nevével. Nyelvészeti kutatóink (Réthei Prikkel Marián) azóta már valószínűsítették a „ludas” elnevezés eredetét. Egy bizonyos: ha annyi hasztalan kutatás után történetesen rábukkannának is költeményünk alapötletére, az aligha lenne más, mint amit eddig is eredményezett a szorgos munka: némi vándor-motívum, meseelem fölfedezése.

Ugyancsak „elmés leleménnyel” szövi be a költő igaznak ható történetébe a népmese elemeit. Hőseivel végigjاراتja a megpróbáltatások útját (elveretés, majd a háromszori bosszú, a két hős teljes szerepose-réje a végén: a paraszt siheder diadalmaskodik, Döbrögi megszégyenül, embermivoltában is porig alázkodik; megtérése már csak késői balzsam fájdalmára). Az igaz és jó diadalmaskodik, mint a mesékben. A hősök jelleme alig változik, bár Matyi, a lábaszárán legyeket csapkodó naplózó mihasznából, hosszú évekig tartó munkával leszen tudós emberré, kész jellemmé (mindez azonban a mesén kívül történik a háttérben) — alapjában véve mégis csak az események hozzák fölszínre a hősök lappangó tulajdonságait. Matyi „feje” kítűnő már naplopó korában is, az idő, a tanulás s a bosszú csak élesíti látását.

„Elmés leleményre” vall a megveretések módja is. Az olvasó szinte meghökken a merészségen, amikor a bosszút szomjazó földesúr oroszlán-barlangjába orvos képeben belopja magát Matyink. Ez a második megveretés annyira gyanakvóvá teszi Döbrögit, hogy már el sem tudjuk képzelni, hogyan férközhet közelébe hősünk harmadszor is. Talpraesett leleményességgel használja ki Matyi egy suhanc virtuskodását s jut el a harmadik verésig.

A népmesékre vall az urakon aratott győzelem: bármennyire elnyomják, a nép, ha másképp nem is, legalább álmaiban igyekszik elégtételt szerezni magának: diadalmaskodik a gőgös urakon. Itt már tovább megy a költő a század filantróp érzékenységén.

Elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amelyet már Kerekes is szinte hihetetlennek érez: Döbrögi megtéréséhez. Mi változott meg itt? Hát valóban csak arról van szó, hogy a felvilágosult Fazekas — korának eszméihez híven — kifogásolja a parasztok sanyargatását? Megelégszik azzal, hogy megtéríti Döbrögit, s az úr megtérésével figyelmeztetni akarja a nemességet, hogy bánják több emberséggel a jobbágyokkal? Hogy hagyjon föl a parasztok nyúzásával? Nincs ebben semmi több?

Legújabb irodalomtörténetírásunk¹ élesen kikél *Négyesy* László és követői ellen. Még *Horváth János*² is úgy látja, hogy a *Ludas Matyi* filantrópikus mű, benne Fazekas nem jobbágy-fölszabadításért harcol, hanem azért, hogy bánjanak velük emberségesebben. Nem hinnők, hogy akár Négyesyt vagy Horváth Jánost, akár követőiket holmi „tiszttára-mosás” szándéka vezette volna, viszont talán anakronizmus az is, ha olyan osztály-öntudatot tulajdonítunk Fazekasnak, amelyet még Petőfi is megirigyelhetett volna. Kétségtelen, hogy Fazekas korában már a levegőben „lógott” a jobbágyok helyzetén való segítős gondolata és vágya, de ez nem a későbbi forradalmi gondolat. (Még a reform-korszak is bízik a törésmentes átalakulásban!). Költőnk minden bizonnyal lépett egyet: előbbre áll, mint kora filantropistái. Nála a lázadás az urak ellen már tettekben nyilvánul meg, s egy ország kacagása kíséri Döbrögi megszegyenítését. Előkészület ez már a forradalomra, de még nem forradalom.

Ebben az értelemben igaza lehet *Julownak*, amikor a népmese köntöse mögé bújt ábrázolásban megérzi az új idők forradalmát. (Tegyük hozzá: némi fenntartással magunk is effélel érzünk, ha nem is ennyire határozottan, ha nem is osztályharcra gondolva.)

Bármennyire tömör is a költemény (az egész mű az előszóval együtt sincs félezer sor), mégis könnyeden szökkenő. Alig indul útnak Matyink a döbrögi vásárra, már meg is kapja az ötven botot. Ettől kezdve egyre gyorsabban peregnék az események. A közmondássá vált „háromszor veri azt kenden *Ludas Matyi* vissza” bosszúja egy-kettőre betelik, az első megveretés kissé részletező leírása után már mi is „hamar átesünk” a másodikon. hogy a harmadikról szinte csak megtörténte után értesüljünk.

Életszerű, könnyed, eleven a költemény, *Arany Jánosig* nem találjuk párját, érthető, hogy szerzője akarata ellenére, s tudtán kívül is egy-kettőre ponyvára kerül, népszerűvé válik országsgzerte. *Horváth János* ragyogó függőbeszédeit emeli ki, feledhetetlen játszi idézési módjait.

*Kérdi az úr: „Id'adod fele árán?” — Ő biz az apja
Lelkének sem alább párját egy kurta forintnál.*

¹ Julow Viktor: *Fazekas Mihály* (Művelt nép. 1955.)

² Horváth János: *Csokonai költő-barátai* (Kókai 1936.)

Nincs helyünk arra, hogy a második „levonás” párbeszédeit ideiktassuk, amikor az áccsal alkuszik Döbrögi uram, de az a rész is szinte drámába ömlik, érthető, hogy a költemény későbbi dramatizálója szóról szóra átvette Fazekas szövegét.

Már a rokokó költő is elárulta Fazekasban, hogy szeme van a természeti jelenségek meglátásához, hogy kitűnő tollal ábrázol tájakat, varázsol szemünk elé képeket, — a Ludas Matyiban már bizonyít is: kevesen írták le kézzelfoghatóbban, tömörebben s jellemzőbben az alföldi tájat a faluvégi dombon karikába hasaló legényekkel.

..... Innen látta először
A mi fiúnk, nézvén szana-széjjel, az ég karimáján
Dalmahodó hegyeket; másrésztől mint ugyanannyi
Nyársakat a távol helységek tornyait.

Az első megveretés után a fejszések ledőlnek pihenni, majd uruk keresésére indulnak, hangjuktól visszhangzik az estéli erdő:

Már jobbára ledöntve hevert a címeres erdő
Legszebb része; menőfélen már a nap...
..... Végére az ispán,
Nem veszi a dolgot tréfának, hoppogat erre,
Hoppot mond itt, ott, meg amott a rengeteg erdő.
Hallgatnak: de csak a baglyok huholási szakasztják
Félbe az alkonyodást követő vadon esteli csendet. —
Már most mindnyájan kurjantnak; a hangok özönje
Zengeti a zordont; beljebb-beljebb morog, amíg
Mélyen elnémul. — Figyelem van utána, sehonnan
Egy kukk hang se felel...

Nem valami elképzelt, távoli rokokó-táj ez, hanem a magyar föld, ahonnan Fazekas kinőtt. A magyar környezet mesteri leírása Matyi útnakindulása:

Kedve derül Matyinak, szerez egy jó kézbeli fütykőst,
S a sutból kivon egy pókháló-lepte tarisznyát,
Mely öreg apjának sohasem szállott le nyakából.
Ebbe az anyja rakott túrót, hájat, kenyeret, sőt
S fokhagymát...

Mehetett már Matyink, mint ahogy a mesék hőse is feltarisznyáltan nekivág a nagyvilágnak.

Talán éppen a „körömfönt, magyaros szólások” nem tetszettek Kazinczy Ferencnek, amikor Fazekas 1804-ben megküldötte neki művét. A széphalmi mester kissé vállveregtetve ír a Ludas Matyiról. A választ zokon vette költőnk, s itt kezdődik elhidegülésük. Az árkádiai per csak tovább mélyíti a szakadékot közöttük annyira, hogy a *Hazai Tudósítások*-ban már nyíltan is megtámadta Kazinczyt, aki később leveleiben „imper-tinens, botot érdemlő vad parasztnak” nevezi ellenfelét, aki őt „vadkan módjára” megtámadta. A régi jó viszony többé sohasem állott helyre közöttük, bár a feszültség enyhült. Ami akkor Kazinczy szemében izléstelennek látszott, az nekünk már tudatos népiesség. Méltán jegyzi meg róla Horváth János idézett tanulmányában: „Szűkszavú, takarékos, kissé nyers, de a lényegest mindig üstökön kapó modora méltó párja a komikus nemben a tragikus Katonáénak, Ludas Matyija legkitűnőbb, s még ha idegenből vette is meséjét, legmagyarabb komikus költeményeink egyike.”

A hexameternek különös formája a Fazekasé. Hihetetlen könnyedséggel, természetes egyszerűséggel, a nyelv törvényeit szem előtt tartva pergeti ütemeit. Ha itt-ott sántít is (főleg gyakori az utolsó előtti ütemben a szpondeusz a kötelező daktilusz helyett!), inkább a versforma szenved nála, mint izes nyelve. Kevesen írtak klasszikus versformában magyarul ilyen közvetlen hangon. A magyar klasszikus versformák eddig kiaknázatlan története bizonyára előkelő helyet fog biztosítani Fazekas hexameterjeinek. Gondoljunk csak arra, hogy hányan kísérleteztek előtte, hogyan fogták igába édes anyanyelvünket s igyekeztek — néha nyakatekert szórendi megoldásokkal is — minél alkalmasabbá tenni a klasszikus verselésre. A magyaros és népies hexameter csírái, a komikai célra kiválóan alkalmas, nem erőltetetten karikírozó s mégis humort-bugyogtató, úgy is mondhatnám: parodizáló klasszikus versforma kezdetei ide nyúlnak vissza.

Vörösmarty ünnepélyes pátosza más úton virágoztatja ki s teszi szinte utolérhetetlenül zengzetessé és pompázóvá a magyar hexametert, de Arany stílus-humorának a hajszálerei talán itt tapogatóztak. Ha nem gondolt is stílusparódiára Fazekas, annyi bizonyos: sikeresen rábukkant forma tekintetében is a helyes forrásra.

Íme, a rokokó gavallérból komoly szerelmes, a természet szépségeiben gyönyörködő poétából a magyar valóság énekesé, „Főhadnagy Fazekas Urból” a magyar komikus éposz egyik megteremtője s máig is kiváló képviselője lett. De nemcsak a bevezetőben felemlített évfordulók teszik időszzerűvé a róla való megemlékezést, hanem határozott állásfoglalása is a háború és a vérontás ellen, bátor kiállása a dolgozó nép és az elnyomottak ügyéért.

GYÓNÁS

*Ó, KRISZTUS! Hányszor jajgattam nevednek
Démonriasztó szent varázsszavát!
Hányszor ígértem termésem javát,
Csok még ez egyszer ujjam el ne engedd!*

*Es hogy gögösködtem, botor kakaska,
Szemétdombon a néma ég felé,
Ha hangom mennydörgés meg nem zavarta,
S a gazdasszony-Halál sem szólt belé.*

*Így, míg poklok erői ostromolnak,
Élem az életem, szédülve, gyáván;
S bizony csak annyi vagy nekem, bolondnak,
Mint korlát, mely utat kísérve fut:
Kezem utánad kap hegyélek ormán,
De elbocsájt, ha könnyebbül az út.*

Márk István